

Валентина Шандра

доктор історичних наук, професор,
старший науковий співробітник,
відділ історії України ХІХ – початку ХХ ст.,
Інститут історії України НАН України
(Київ, Україна), valshandra@gmail.com

МИКОЛА КОСТОМАРОВ: МІЖ КАР'ЄРОЮ, НАУКОВОЮ ТВОРЧІСТЮ І ПОЛІТИКОЮ

З'ясовано чинники, котрі впливали на кар'єру Миколи Костомарова. Серед них – соціальне походження, здібності, лояльне ставлення до політики верхньої влади Російської імперії. Названо законодавчі акти, якими держава регулювала наукові здобутки вчених, та встановлено, як вони сприяли професійному зростанню відомого історика. Звернуто увагу на державні посади, які обіймав учений, та які мав чини, і чому відмовився від статської служби, віддавши перевагу науковій і викладацькій діяльності. Визначено, що відсутність політичної, а почасти й наукової свободи стала тим фактором, який стримував наукову кар'єру М. І. Костомарова. Історик відмовився від формалізованих принципів і розірвав відносини з державною владою. Громадська позиція вченого сприяла тому, що він став духовним лідером українського руху.

Ключові слова: Микола Костомаров, наукова кар'єра, громадська позиція.

Як відомо, у Російській імперії досить довго відбувалося розмежування між державною службою і всякою іншою сферою діяльності. Будь-яка праця була служінням державі й тому вже могла потрапити під чинність Табелю про ранги, за яким надавалися чини та звання. Ще за Петра І втілювався принцип, що кожен, до якого б стану він не належав, має відбувати державну повинність, зокрема дворянство повинно служити якщо не в армії, то в державних установах. Поступово чини втрачали своє призначення і найперше для науковців та педагогів. Лише на початку ХХ ст. правознавці сформулювали чіткі вимоги до ін-

ституту державної служби з визначенням, чим вона відрізняється від інших занять.

Соціальне походження Миколи Костомарова, безперечно, відбилося на його кар'єрі. Батько, нащадок давнього дворянського роду, заможний поміщик Іван Костомаров, вчорашній військовий, капітан, одружився з власною кріпосною селянкою Тетяною Мельниковою вже після народження сина. Однак цього шлюбу родичі не визнали, й позбавили після трагічної смерті юного Миколу спадку, скориставшись його неусиновленням. Закладена батьком жагуча любов до пізнання, адже Іван Петрович особисто не отримав пристойної освіти, а тому прагнув аби її мав син, штовхала молодого Костомарова вчитися, чого б це йому не коштувало. Тепер мати стала його спільницею, порадиницею і незмінною помічницею. На залишені чоловіком статки вона викупила сина з кріпосної залежності, допомогла отримати і середню, і вищу освіту.

Однак дворянином у сенсі освіти він так і не став. Адже у дворянському середовищі культивувалася військова освіта, яку юнаки здобували в кадетських корпусах. Згадуючи роки навчання у Воронежській губернській гімназії і в Харківському університеті, Микола Костомаров зазначить, що російське дворянство було переконане: не варто здобувати освіту й слухати університетські лекції. Для дворянського звання куди престижнішою є військова служба¹.

Тож сприяла, а чи навпаки перешкоджала існуюча в Росії система наукових звань і посад кар'єрному науковому зростанню визначного історика Костомарова? Щоб відповісти на це питання, варто вдатися ще до кількох найзагальніших зауважень. Наука в Російській імперії від самого початку мала державний характер і принципи організації насамперед через те, що фінансувалась державою. На відміну від багатьох західних наукових корпорацій і Петербурзька академія наук, і російські університети, у яких зосереджувалася наукова діяльність, отримали статус державних закладів, а тому регулювалися державним

¹ *Костомаров Н. И.* Исторические произведения. Автобиография. Киев: Из-во при Киев. ун-те, 1989. С. 452.

законодавством з чітко виписаними функціями, бюджетом, штатними розписами, програмами навчання, які змінювалися відповідно до внутрішнього, а часом і зовнішнього урядового курсу.

Систему вчених ступенів, коли Росія на початку XIX ст. почала запроваджувати власну університетську освіту, було запозичено в західноєвропейських університетах, насамперед у німецьких. Звернення до цієї практики пояснюється тими властивостями, що були притаманні німецьким університетам й саме вони привабили державних діячів у галузі освіти. Серед них: державний контроль за освітою та спрямування вищої школи на підготовку якісного чиновницького апарату. Лише 20 січня 1819 р. «Положением о производстве в ученые степени» було підготовлено правову уніфіковану базу, згідно з якою кожний університет мав право присвоювати наукові ступені². Їх набували у визначеній послідовності відповідно до зростання кваліфікації, і ця система протрималася в Росії до запровадження університетського статуту 1863 р.

Як відомо, першу вчену ступінь М. І. Костомаров здобув 1836 р., коли закінчив навчання на історико-філологічному факультеті Харківського університету. Йому було присвоєно звання дійсного студента, що, починаючи з 1819 р., надавалося всім, хто після закінчення університетського курсу отримував диплом, і відповідало XII класу Табелю про ранги. А ще зовсім недавно, до набуття чинності статуту 1835 р., ця ступінь відповідала нижчому рангу – XIV класу. До власника цього чину за російською традицією чинопочитання слід було звертатися «Ваше благородіє».

У автобіографії М. І. Костомаров не без підтексту зауважував, що Харківський університет поставляв цілий чиновницький контингент усіляким канцеляріям і департаментам Санкт-Петербурга, куди, як до обітованої землі, намагалися потрапити його

² Полное собрание законов Российской империи (ПСЗ РИ). Собр. 1-е. Санкт-Петербург, 1830. Т. 36: 1819. № 27646.

випускники. Іронія полягала в тому, що власну кар'єру його вихованці не пов'язували з служінням рідному краю³.

Наступну ступінь кандидата наук, вже справді більш подібну до наукової, було присвоєно М. І. Костомарову 1837 р. За чинним законодавством її студент міг отримати відразу по закінченні університету, якби мав відмінні оцінки. Якщо ж ні, то через рік складав спеціальний іспит – написання твору на історичну тематику у присутності екзаменаторів. Студент Костомаров сподівався на отримання кандидата «за отличие», але заковчитель виставив йому «bene» (добре) ще за перший курс навчання, і тому йому довелося здавати через рік спеціальний екзамен. Ступінь кандидата давала право претендувати на чин X класу. Якщо кандидат йшов на державну службу, то він отримував би чин губернського секретаря. Донедавна при одержанні чину IX класу студентові на відзнаку цієї події в університеті урочисто вручали шпагу. Ця ступінь, скоріше за все, не мала суттєвого значення, бо, отримавши її, молодий Костомаров пішов служити юнкером до Кінбурнського драгунського полку. Проте внаслідок схвалення результатів радою Харківського університету, Сенат виключив його 14 червня 1838 р. із купецького звання.

Черговою, справді науковою, була ступінь магістра, і порядок її присвоєння відбувався у два етапи. Спершу слід було скласти магістерські екзамени із загальної та російської історії професорам Харківського університету М. М. Луніну та П. П. Гулаку-Артемовському. За кілька днів відбувався додатковий екзамен з політичної економії та статистики, а потім слід було написати два письмові твори на задані теми, один з яких був знову ж таки із загальної, а інший – із російської історії. Такий порядок складання екзаменів запроваджувався «Положением об испытаниях на ученые степени» від 28 квітня 1837 р.⁴ Ставши магістрантом 1840 р., М. Костомаров отримував дозвіл

³ *Костомаров Н. И.* Исторические произведения. Автобиография. С. 450.

⁴ ПСЗ РИ. Собр. 2-е. Санкт-Петербург, 1838. Т. 12. Отд. 1: 1837. № 10188.

на написання тексту дисертації, тему для якої він обирав сам. Не варто зупинятися на перебігу відомої заборони дисертації про причини та характер унії у Західній Росії, яку практично не дозволив харківський митрополит Інокентій (Борисов)⁵. Вказу лише, що текст дисертації за дорученням міністра освіти С. С. Уварова прочитав петербурзький історик Микола Устрялов і визнав його неблагонадійним. Оцінка Костомарова об'єднання православної і католицької церкви не збігалася з офіційною. Крім цього він визнав аморальність духовенства та його завеликі побори за відбування треб⁶. Устрялов переконував, що Костомаров пише наукові тексти, так як готуються та публікуються статті в «Отечественных записках». Ця ситуація чітко вказала на існування охоронної цензури дисертацій⁷. Наступну – про історичне значення руської народної поезії – М. І. Костомаров писав, перебуваючи на посаді помічника інспектора студентів Харківського університету. Захистив він її через чотири роки і 1844 р. став магістром російської історії – ступінь, яка прирівнювалася до титулярного радника, чину IX класу.

Державна служба супроводжувалась спеціальним формулярним списком, у якому зазначалася вся важлива для відомства інформація про чиновника. Перший формулярний список М. І. Костомарова було укладено у Рівненській гімназії і передано до Київської першої гімназії 1845 р. разом з іншими особистими документами історика. Там було записано важливі для нас дані про соціальне походження майбутнього вченого. Отже, магістр Костомаров належав до IX класу Табелю про ранги, обіймав посаду старшого учителя історичних наук; був православним, вихідцем із купецького звання Воронежської губернії Острогозького повіту слободи Юрасівки. Власник 18 селян і

⁵ *Айзеншток І.* Перша дисертація Костомарова // Україна. 1925. Кн. 3. С. 21–28.

⁶ *Костомаров Н. И.* Исторические произведения. Автобиография. С. 456.

⁷ *Иванов А. Е.* Учёные степени в Российской империи. XVIII в. – 1917 г. Москва: И-т рос. истории, 1994. С. 153–154, 183.

500 десятин орної і сінокісної землі⁸. Із 26 серпня 1842 р. виконував обов'язки помічника інспектора студентів Харківського університету. Наступного року його кандидатуру було представлено на отримання чину колезького секретаря. Пізніше до формулярного списку за вимогою начальника III відділення Власної його імператорської величності канцелярії О. Ф. Орлова у записі про звільнення з університету через арешт за участь у Кирило-Мефодіївському братстві причина не вказувалася. Її було замінено таким формулюванням – «по высочайшему повелению»⁹.

Якщо ж на науковій ступені та їхню відповідність Табелю про ранги подивитися ширше, то відразу зауважимо, що згідно з чинним тоді законодавством до 1845 р. особи з правом на класний чин від XIV до IX класу могли отримати особисте дворянство. Тож внаслідок здобуття магістерського ступеня Костомаров ставав особистим дворянином.

Ставлення до особистого дворянства у тодішньому суспільстві було неоднозначним. У певних колах вважалося, що воно є несправжнім, бо набувалося службою. Справжнім вважався той, хто був дворянином за походженням. Набуте дворянство зіграло з істориком злий жарт. Воно було використане Алоїзою Мазуровою, матір'ю Аліни Крагельської, нареченої Миколи Івановича, як один з вагомих аргументів, щоб не давати дозволу на їхнє одруження. Вона дорікала доньці, що її кавалер приховував від неї, і коли почав залицятися до Аліни, і коли просив її руки, не лише своє справжнє, кріпосне походження, а й те, що він дворянин лише за чином колезького асесора.

Через два роки після захисту магістерської дисертації Костомарова у червні 1846 р. було обрано ад'юнкт-професором російської історії Університету св. Володимира у Києві. Ця посада

⁸ *Попов А. Н. И. Костомаров – преподаватель Ровенской гимназии (По архивным данным Ровенского реального училища // Рівненська гімназія: 1839–1921. Історія. Спогади. Документи / упоряд. В. Луц, О. Морозова. Рівне: Дятлик М., 2014. С. 301.*

⁹ Кирило-Мефодіївське товариство: у 3 т. Київ: Наукова думка, 1990. Т. 1 / упор. І. І. Глизь, М. І. Бутич, О. О. Франко. С. 346.

передбачала виконання обов'язків помічника професора та поглиблення під його керівництвом своїх фахових знань, а також викладання окремих предметів і у випадку хвороби професора читання замість нього лекцій студентам. Молодому ученому тоді було доручено підготувати й прочитати курс лекцій із слов'янської міфології, у яких він доводив єдність слов'ян в доісторичну епоху. Попечитель Київського навчального округу О. С. Траскін засвідчив, що пробна лекція М. Костомарова «Изложение истории русских славян от древнейших времен до образования Гуннской державы», прочитана у присутності членів університетської ради, справила на нього добре враження. Лекція підкупила попечителя умінням Костомарова підбирати факти, глибиною міркувань і самостійністю суджень, а також умінням висловлювати думки чітко, послідовно та ясно¹⁰.

Посада ад'юнкт-професора згідно з Табелем про ранги зарохувалася до VIII класу, відповідала чину колезького асесора й мала титул «Ваше високоблагородіє». У разі успіхів у науковій та педагогічній діяльності університетська вчена рада мала право надати ад'юнкту звання екстраординарного професора. Однак доля Костомарова склалася інакше. Його участь у Кирило-Мефодіївському братстві, а потім ув'язнення в Олексіївському рavelіні Петропавлівської фортеці завдали відчутної шкоди науковій кар'єрі.

М. І. Костомарова у чині колезького асесора звільнено від викладацької діяльності з передачею однорічного його жалування (600 руб. сріблом) матері на утримання¹¹. Її невдовзі замінила державна служба, яку М. І. Костомарову запропонував саратовський губернатор. Імперія не могла собі дозволити нерационально розпоряджатися тією освітою, яку отримав історик, та не використати її в інтересах держави. Костомарова було прийнято на посаду перекладача Саратовського губернського правління, а згодом – діловода статистичного комітету та губернського комітету у справі звільнення селян від кріпосної залежності. Певний час йому було заборонено друкувати власні

¹⁰ Там само. С. 243.

¹¹ Там само. С. 311.

дослідження. Лише 1856 р. III відділення дозволило Костомарову видавати нові твори¹².

1857 р., після амністії з нагоди коронації Олександра II, Костомаров з науковою метою здійснив поїздку до Швеції, Німеччини, Франції, Італії та Австрії. Саме тоді Петербурзький університет потребував викладачів-істориків і Костомарова, зважаючи на його авторитетні й самостійні дослідження, було вирішено зарахувати на кафедру російської історії виконуючим обов'язки ординарного професора. І все таки для цього потрібно було отримати дозвіл від начальника III відділення. У зверненні на ім'я його очільника Микола Іванович писав, що не має ні здібностей, ні охоти до цивільної державної служби, а тому просить дозволу вступити на вчену службу по відомству Міністерства народної освіти. Однак, як виявилось, таке рішення слід було узгодити з Олександром II і тільки внаслідок цього Костомаров почав читати лекції¹³. Тоді до Олександра II дійшла інформація про те, що перу історика належить «неблагонамеренная» книжка «Бунт Стеньки Разина», видрукувана відразу після звільнення історика від поліцейського нагляду. Перш ніж схвалити рішення Петербурзького університету, Олександр вирішив сам прочитати цей твір, незважаючи на запевнення міністра народної освіти С. П. Ковалевського в його благойдності. Це читання, що вирішувало долю М. І. Костомарова, затягнулося від травня до жовтня, і лише коли імператор схвально поставився до «Бунту...», історик отримав право служити по відомству Міністерства народної освіти. Його було вибрано екстраординарним професором російської історії Петербурзького університету. Процедура узгодження з III відділенням було здійснено і для отримання права читати публічні лекції¹⁴.

Час від зарахування до університету і до звільнення у 1862 р. був для М. І. Костомарова «зоряним». Блискучі, неперевершені лекції зробили його кумиром студентів та столичної публіки. Лекційні лави не вмщали всіх бажаючих, і охочі послухати

¹² Там само. С. 354.

¹³ Там само. С. 356–357.

¹⁴ Там само. С. 355, 364.

сідали і по двоє на одному стільці, і на підвіконнях. А після деяких лекцій його навіть носили на руках. Дослідження, які стали новим словом в історичній науці, та полеміка й диспути з М. П. Погодіним принесли М. І. Костомарову не лише славу та популярність – розпочалося й шельмування вченого, до організації чого вдалося III відділення Власної його імператорської величності канцелярії. Його наукова та громадянська позиція підривала авторитет офіційної ідеології, адже він розглядав народ як самостійний фактор історії, котрий не потребував існуючої, доволі значної опіки держави й самодержавної влади. Дразливими для неї були й публікації Костомарова на сторінках петербурзької «Основи», коли він говорив про нагальну потребу надавати освіту українському народові його мовою¹⁵. Те само можна говорити й про Костомаровські статті у «Современнику» на теми української історії, у яких куди більше йшлося про народ, особливо про козаків, ніж про самодержавну владу.

Для можновладців молодіжні студентські виступи, польські маніфестації, масові зібрання на лекціях професора Костомарова стали викликом, на який вони не здатні були адекватно відреагувати. Демонстрації, арешти, побиття, позбавлення студентів звичних для них студентських кас, збільшення платні за навчання обурювали Петербург. Обставини, що виникли внаслідок того, що Костомаров на відміну від інших професорів не відмовився від кафедри, спричинили непорозуміння зі студентами. Для них ще вчора він був кумиром, а тепер залишав їх без підтримки. Усе це змусило історика подати у відставку. На цьому офіційна кар'єра М. І. Костомарова обірвалась. На переконання знаного костомаровознавця Юрія Пінчука відставка набрала політичного характеру, однак ученому її мотиви не були заявлені публічно.

Петербурзька археографічна комісія, де він готував до видання «Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России» та інші історичні джерела призначила йому жалування відповідно до посади ординарного професора. Натомість наукова громадськість, незважаючи на заборону посідати універси-

¹⁵ *Костомаров Н.* Мысли южноруса // *Основа*. 1862. № 5. С. 1–2.

тетську кафедру, адже він залишався лише магістром, запрошувала Миколу Костомарова до штату професорів. Лише Київський університет пропонував це двічі – 1863 і 1869 р. Але й Київському і Харківському університетам М. І. Костомаров відмовив, бо вирішив повністю присвятити себе «кабінетним заняттям».

Наукову ступінь доктора наук (*honoris causa*) істориком було присвоєно вченою радою Київського університету 1864 р. за його наукові праці, зокрема, за твір «Кто был первый самозванец?». Якби він отримав доктора наук раніше, то міг би претендувати на спадкове дворянство. Але згідно з іменним указом від 9 грудня 1856 р. було суттєво піднято чино-станову планку. Право на отримання спадкового дворянства давав лише чин дійсного статського радника (IV клас), який набувався на державній цивільній службі та після присвоєння російських орденів перших ступенів. Цей чин та орден св. Станіслава I ступеня 53-річному вченому було присвоєно лише 1870 р. У наступні роки М. І. Костомарова обирали членом або ж почесним членом багатьох наукових товариств, серед яких Віленська археографічна комісія, Московське археологічне товариство, Товариство історії і старожитностей російських при Московському університеті, Санкт-Петербурзька академія наук, Історичне товариство Нестора-літописця у Києві. 1876 р. Костомарова обрано членом-кореспондентом Петербурзької академії наук. Не припиняв Микола Іванович і громадської діяльності. Він вступив у тривалу дискусію на сторінках «Вестника Европы» про українське питання, доводячи право української культури на вільний розвиток в Російській імперії.

Тож якою має бути відповідь на питання, поставлене на початку статті – чи сприятливою виявилась система наукової атестації для Миколи Костомарова? Безперечно, вона була породженням Табелю про ранги й давала можливість залучити до університетів здібну молодь з непривілейованих станів, до яких належав чільний історик. Для всієї першої половини XIX ст. це питання було надзвичайно актуальним, адже йшлося про те, щоб витіснити з університетів іноземних викладачів і замінити їх «природними росіянами». У цьому разі наукові

ступені дозволяли Костомарову отримати титул особистого дворянина. Внаслідок цього він з непривілейованої частини спільноти автоматично отримував права, якими наділяли дворянство: не сплачувати подушний податок, не відбувати рекрутської повинності, уникати фізичних покарань і т. д. Відтак система присвоєння наукових ступенів була вагомим стимулом до їхнього здобуття.

З іншого боку, наявна ієрархічна система хоча й була свого часу запозичена у європейських університетів, на початок ХІХ ст. вважалась застарілою. Разом з тим, М. І. Костомаров хоч і був змушений дотримуватися її, однак не зміг повністю нею скористатися. Відсутність політичної свободи стала тим фактором, який досить суттєво стримував його наукову кар'єру. Є підстави стверджувати, що історик відмовився від формалізованих державою принципів і не підтримував відносини з державною владою. Такою була його громадська позиція, й авторитет Миколи Івановича Костомарова в суспільстві від цього лише зріс. Він сприяв, аби історик став у недалекому майбутньому духовним лідером українського національного руху як Тарас Шевченко й Пантелеймон Куліш.

Valentyna Shandra

Doctor of Historical sciences (Dr. hab. in History),
Professor, senior research employee, Department
of History of Ukraine XIX early XX century,
Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine (Kyiv, Ukraine),
valshandra@gmail.com

MYKOLA KOSTOMAROV: BETWEEN CAREER, SCIENCE AND POLITICS

The report examines the factors that influenced Mykola Kostomarov's career were revealed. Among them, social origin, ability, loyalty to the policy of the supreme power of the Russian Empire. Named the legislative acts that the state regulated the scientific achievements of scientists and established how they promoted the professional growth of the scientist. It is paid attention to what official positions occupy the historian and who had ranks and why he refused the state service, giving preference to scientific

activity. It is paid attention to the official positions occupied by the historian and who had ranks and why they refused to state service, giving preference to scientific activity. It has been determined that the lack of political, but partly, scientific freedom has become the factor that restrained Kostomarov's scientific career. The historian abandoned the formalized principles and severed relations with the state authorities. His public position contributed to the fact that the historian became the spiritual leader of the Ukrainian movement.

Key words: Mykola Kostomarov, scientific career, public position.

REFERENCES

1. Kostomarov, N. (1862). Mysli yuzhnorusa. *Osnova*. (5), 1–2. [in Russian].
2. Kostomarov, N. (1989). *Istoricheskie proizvedeniya. Avtobiografiya*. Kiev. [in Russian].
3. Hlyz, I., Butych, M. & Franko, O. (Eds.). (1990). *Kyrylo-Mefodiivske tovarystvo* (Vol. 1). Kyiv. [in Ukrainian].
4. Popov, A. N. (2014). N. Kostomarov – prepodavatel Rovenskoj hymnazyy. In V. Luts & O. Morozova (Eds.), *Rivnenska himnaziia: 1839–1921. Istoriia. Spohady. Dokumenty*. Rivne. [in Russian].
5. Ivanov, A. E. (1994). *Uchionye stepeny v Rossyjskoj ymperyy. XVIII v.* Moskva. [in Russian].